

नट आणि आवाजशास्त्र

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - आलोचना, संपा. वसंत दावतर, मुंबई, नोव्हेंबर १९७०)

(मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या कलामंडळाने आयोजित केलेल्या रंगभूमी व्याख्यानमालेतील प्रा. अशोक रानडे यांच्या व्याख्यानाचे हस्तलिखित)

नट म्हणून काही रंगभूमीवर वावरत नाही आणि तरीही नट या संस्थेचा आवाजशास्त्राच्या संदर्भात विचार करावयास प्रवृत्त झालो ते तीन अधिकार गृहीत धरून. पहिला अधिकार एवढाच की महत्त्वाच्या भासणाऱ्या विषयावर पद्धतशीर विचार करू पाहणाऱ्यास कोणत्याच तऱ्हेने ओशाळे वाटण्याचे कारण नाही. विचार ही क्रियाच इतकी महत्त्वाची की, आज तो करू पाहणे हे साध्य मानणाऱ्या प्रत्येकाचे स्वागतच व्हावे. दुसरा अधिकार गायकाचा. गायनात आवाजाचा उपयोग ज्यासाठी आणि ज्या तऱ्हेने केला जात असतो त्यात आणि नटाने रंगभूमीवर चालविलेल्या आवाजाच्या फेकीत बरेच साम्य असते. व्यासपीठावरचा गायक स्वतः नटापेक्षा कमी हालचाल करीत असेल, पण या स्थितिशीलतेची भरपाई तो आपल्या आवाजाच्या गतिशीलतेत करीत असतो, असेही म्हणता येईल. शारीरिक हालचालीच्या आलेखात गायकाच्या हालचालीची रेषा चढउतार कमी दाखवील, तर नटाच्या बाबतीत आवाजाच्या हालचालीची रेषा कमी चढउतार दाखवील, पण तरीही दोन्ही आवाजरेषाच. तेव्हा एका क्षेत्रात आवाजाचा वापर करणाऱ्याने दुसऱ्या क्षेत्रातल्या त्याच्या वापराचाही मागोवा घेणे तसे पाहिले तर क्रमप्राप्तच.

नट आणि आवाजशास्त्र यांचा संबंध तपासण्यास प्रवृत्त करणारा तिसरा अधिकार म्हणजे आवाजशास्त्राच्या अभ्यासकाचा. अभ्यासक या नात्याने जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात 'आवाज' कसा वावरतो, त्याकडून कोणकोणती कार्ये अपेक्षित असतात आणि कोणकोणती होतात, ती कोणत्या तऱ्हेने होतात, इत्यादी गोष्टींकडे न्याहाळून पाहणे आवश्यक आहे. मानव्यविद्या, वैज्ञानिकशास्त्रे, सामाजिकशास्त्रे, या सर्वांचाच तसे पाहिले तर मानवी व्यवहाराशी संबंध येतो. पण या सर्वांपेक्षा ज्याला उपयोजनी शास्त्रे (applied sciences) म्हणता येईल त्यांचा आणि जीवनव्यवहारांचा प्रत्यक्ष संबंध असतो. किंबहुना असे म्हणता येईल की, जीवनव्यवहारांचे स्वरूप लक्षात घेऊन त्यांना शास्त्राचे वळण घालणे हेच या उपयोजनी शास्त्रांचे साध्य असते. अशी शास्त्रे अमूर्त तत्त्वे वा उपपत्ति सांगत नाहीत, संकल्पना आणि त्यांच्या पातळ्या इत्यादींचे विवेचन करून थांबत नाहीत, तर प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या भाषेतूनच 'शास्त्रे' बोलतात. अनेक वेळा विशिष्ट तंत्र सांगण्यापलीकडे ही शास्त्रे फारशी जास्त नाहीत, असे वाटू लागते. पण वास्तविक पाहाता विशिष्ट व्यवहाराच्या अंमलबजावणीचे तंत्र आणि त्या तंत्रामागील अमूर्त वैचारिक चिंतन, यामधील दुवा म्हणजे ही उपयोजनी शास्त्रे होत. आवाजशास्त्र हे शास्त्र या तऱ्हेचे आहे, आणि या शास्त्राचा अभ्यासक म्हणूनही मला नटांकडून होणारा आवाजाचा वापर तपासावयाचा आहे.

आधी उल्लेखलेले सर्व अधिकार गृहीत धरून आजच्या विषयाकडे वळतांना आणखी एक विशिष्ट मर्यादाही माझ्या विवेचनात कटाक्षाने पाळण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे. ती मर्यादा अशी की, उदाहरणादाखल मी मराठी रंगभूमीकडे वळलो, तरी माझा मुख्य विषय 'नट' हा आहे, मराठी रंगभूमीवरील नट नव्हे. यामुळे सगळाच विचार थोडा अमूर्त होईल, याची मला जाणीव आहे. त्यामुळे तो अगदी मनोवैधक वगैरे ठरणार नाही, हेही माझ्या लक्षात येत आहे. पण मराठी रंगभूमीवरील नटांच्या आवाजाचा विचार

करण्यात आवाजशास्त्राच्या मूलभूत तत्वांनाच कदाचित विवरणासाठी वाव मिळणार नाही. शिवाय प्रत्येक व्यक्तिगत 'केस'चा विचार करण्याआधी सर्वसामान्य तत्वांचा परामर्श घेणे हे अधिक सुसंगत होय.

या पार्श्वभूमीवर नट आणि आवाजशास्त्र यांचा संबंध पाहू लागलो की, नटाला करावा लागणारा आवाजाचा उपयोग कोणत्या प्रकारचा असतो, त्याचे निश्चित स्वरूप काय, हा प्रश्न प्रथम समोर येतो. नेहमीच्या जीवनव्यवहारात आवाजाचा जो उपयोग होतो, त्याहून नटाचा वापर हा निश्चितपणे वेगळा असतो, हे सहज पटण्यासारखे आहे. आपण नेहमी आवाजाचा वापर जरासा सैलपणे करतो. म्हणजे असे की, दुसऱ्याला जे काही सांगावयाचे ते सांगताना असो किंवा आपल्याला जे व्यक्त करावयाचे ते व्यक्त करताना असो - दोन्ही वेळा आपल्याला जे साधावयाचे असते, त्यासाठी काही आपण केवळ आवाजावर अवलंबून राहात नाही. हावभाव, चेहरा-मोहरा, नजर आणि आधीचा संदर्भ, या सर्वांवर आपण भिस्त ठेवून असतो. भाषेपेक्षा आवाजावर, आवाजापेक्षा हावभाव, रस इत्यादींवर आणि याहीपेक्षा रूढ व्यवहाराच्या संकेतावर आपण विसंबतो. रंगभूमीवरची नटाची कारवाई या सर्वच 'कम्यूनिकेटिव्ह' घटकांच्या अधिक कसोशीने होणाऱ्या वापरावर अवलंबून असते. या घटकांना अधिक घासून-पुसून अधिक हेतुपूर्णतेने राबविले जात असते, या घटकांचे परस्परसंबंध अधिक एकसंध राहतील अशी काळजी घेतली जात असते. या सर्व घटकांना बोलके करण्याची नटाची धडपड असते. ऐकणाऱ्यावर किती सोपवायचे हा विचार प्रथम न करता या सर्व घटकांची जुळणी कशी करावयाची व त्यातून काय व्यक्त करावयाचे याची निश्चिती आधी होत असते. स्पष्ट बोलणे, रेखीव हावभाव वा नजरेत भरण्याजोगी डोळ्यांची हालचाल, याच गोष्टी जर व्यवहारात, रोजच्या बोलण्या-चालण्यात कोणी करू लागला, तर आपण त्याला नाटकी म्हणतो, याचे मर्म आता लक्षात येईल.

नटाकडून होणारा आवाजाचा उपयोग वेगळा असतो, अधिक काटेकोर असतो, कारण त्याला साधावयाचे कार्यही नेहमीच्या व्यवहारातून जे साधावयाचे त्यापेक्षा वेगळे असते. आता प्रश्न असा की, या विशेष प्रकारच्या वापरास हवी ती काळजी, त्याबाबतीत राबवाव्या लागणाऱ्या तंत्रांचा खबरदारीने केलेला पाठपुरावा नट करतो की नाही आणि असे नसेल, तर काय होते व यावर आवाजशास्त्राचे म्हणणे काय?

बारकाईने पाहिल्यास असे म्हणता येईल की, नेहमीच्या आवाजापेक्षा नटाचा रंगभूमीवरील आवाज स्वर आणि कला यांच्याशी वेगळ्या तऱ्हेने संबंधित असला पाहिजे. नेहमीच्या वापरात आवाजाचे चढउतार कमी असतात. इतकेच नव्हे, तर ते नेमके, हेतुपूर्ण नसतात. नटाच्या बाबतीत असे असून चालणार नाही. भाषण, संवाद, स्वगत असो किंवा किंकाळी, उद्गार, हुंकार असो, या सर्वांना तिथे अर्थ व्यक्त करावयाचा असतो आणि यांची उच्चनीचता नेमकी, हेतुपूर्ण आणि म्हणून परस्परसंबंधित असते. गाण्यातले स्वर गायकाप्रमाणे नट वापरीत नसतो. पण गायकाला गायनातल्या स्वरासंबंधी जे करावे लागते, तेच नटाला आपल्या भाषणादिकांतून करावे लागते. त्याला आपल्या आवाजाच्या माध्यमातून एक अर्थपूर्ण नादपट विणावयाचा असतो आणि या पटाच्या प्रत्येक उभ्या-आडव्या धाग्याच्या उभारणीमागे त्याच्या त्याच्या व्यक्तिगत वैशिष्ट्यांची जाणीव आणि सर्वांच्या एकत्रित उपयोगातून साधणारा अर्थपूर्ण परिणाम, या दोहोंना नटाला नेहमी डोळ्यासमोर ठेवावे लागते. याचा अर्थ असा की, प्रत्येक नटाला आपला 'स्वाभाविक आधारस्वर' (नॅचरल पिच) कोणता याची जाणीव हवी, आपल्या आवाजाचा पल्ला किती, हे त्याने पारखून पाहिलेले हवे आणि या विशिष्ट पल्ल्यामधले कोणकोणते टप्पे कसेकसे वापरता येतील, त्यांचा परस्परसंबंध नेमकेपणे व हमखास कसा प्रस्थापित करता येईल, याचा निश्चित विचार केलेला पाहिजे. असे केल्याशिवाय त्याने आपला आवाज वापरल्यास त्याचा उपयोग फार ढोबळ होईल आणि अर्थव्यक्तीच्या संदर्भात पाहाता तिला एकप्रकारचा लंगडेपणा येऊन हावभाव, इत्यादी इतर घटकांवर अधिक भार टाकून याची भरपाई करावी लागेल. मुद्दा असा की, आवाजशास्त्राचा जसा व ज्या स्वरूपाचा अभ्यास गायकाने करावयाचा असतो, तसा व त्याच तऱ्हेने नटानेही केला पाहिजे. असा अभ्यास न केल्याची उदाहरणे भोवती शोधू लागल्यास दोन-तीन प्रमाणे सहज लक्षात येतात.

१) आमचे गायक-नटसुद्धा रंगभूमीवर गद्य म्हणू लागले की, परवचा म्हटल्यासारखे बोलतात. कारण गायनाप्रमाणेच बोलण्यातही 'स्वरांतरे' इत्यादी असतात आणि त्यांच्या हेतुपूर्ण संबंधांतूनच 'अर्थसंगीत' निर्माण होत असते, याची त्यांना जाणीवही नसते. त्यांचे गायन आणि त्यांचे भाषण हे रंगभूमीवरील त्यांच्या अस्तित्वाचे दोन वेगवेगळे तुकडे असतात!

२) आमचे गद्य नट तर बोलण्यातही शक्य होणाऱ्या विस्तृत स्वरपटाचे अस्तित्व माहीत नसल्यासारखे एकसुरी बोलतात. आवाजात चढ-उतार जरूर करतात, पण त्यात नेमकेपणा नसतो. हेतुपूर्णता फक्त अंतिम परिणाम साधण्याच्या संदर्भात असते, साधनांच्या जुळणीत नसते. यामुळे प्रत्येक जण 'आवाज लावण्याचे माझे एक खास तंत्र आहे' अशा प्रकारची ढोबळ विधाने करू शकतो. तंत्र चुकीचे असूनही अंतिम परिणाम हाती लागतो. फक्त त्याची खात्री राहात नाही आणि राहिली तर विशिष्ट व्यक्तीशी ती इतकी संबद्ध राहाते की, मग त्या व्यक्तीचे गूढवादी पूजन करण्याकडे प्रवृत्ती होऊ लागते.

३) आमचे नट आवाजाचे दोनच भेद मानताना दिसतात - लहान-मोठा आणि उंच-ढाला. आवाजाच्या बाबतीत कोरडा, स्निग्ध, सपाट, भरीव, इत्यादी संज्ञा वापरल्या जातात. पण फक्त लिहिण्याच्या वा बोलण्याच्या विशेषणबाजीतच. आवाजाचे हे भेद कसे होतात इत्यादीची चौकशी करताना काही आमचे नट आढळत नाहीत. उदाहरणार्थ 'लहान-मोठा' हे आवाज-भेद घ्या. मोठा आवाज काढणे, म्हणजे जोरात ओरडणे असा प्रकार दिसतो. पण हा झाला loud आवाज. त्याचा volume वाढविणे म्हणजे याहून वेगळा प्रकार असतो, हे काही आपण लक्षात घेत नाही. भोवतालच्या जागेप्रमाणेच ज्याला सहकंपन म्हणतात, त्यावर volume अवलंबून असतो, आणि यामुळे आवाज विशिष्ट तऱ्हेने संपन्न (rich) वाटतो. हे असले आवाजाचे सूक्ष्म भेद नटाने जाणायला हवेत आणि यासाठी आवाजशास्त्राची कास धरावयास हवी.

४) इथे आमच्या नटांपैकी अनेक जण असे म्हणतील की, आम्ही आवाजशास्त्राचा अभ्यास करितच असतो. त्याशिवाय आमची नाटके उभी राहू शकली नसती आणि आम्हीही लोकप्रिय होऊ शकलो नसतो. या दाव्यात एक वैचारिक भ्रम दिसतो. उच्चारशास्त्र आणि आवाजशास्त्र यातला भेद लक्षात न घेतल्यामुळे आम्ही आवाजशास्त्राचा अभ्यास करतो असे म्हटले जाते. खरे पाहाता उच्चारशास्त्राचाही आपण नीट अभ्यास करित नाही. या संबंधात झालेले संशोधन आणि त्यातून हाती लागलेले निष्कर्ष आपण लक्षातही घेत नाही. उदाहरणार्थ भाषेतले स्वर हे कंठातून निघाले पाहिजेत आणि असे झाले म्हणजे व्यंजनांच्या उच्चारासाठी तोंडाचे, ओठाचे, इत्यादी भाग मोकळे राहातात. हे किती नट जाणतात? आमच्या नटांची भाषणे विचित्र तऱ्हेने पोकळ वाटतात, याचे कारण उच्चारशास्त्राच्या या महत्त्वाच्या सिद्धांताची त्यांनी पुरेशी नोंद घेतलेली नाही आणि याहूनही मूलभूत आक्षेप असा की, उच्चाराचे शास्त्र तरी आमच्या नटांना अवगत आहे असे कसे म्हणावे? जे दुसऱ्यांना शिकवता येईल, स्पष्ट करून सांगता येईल, त्यासच शास्त्र म्हणता येईल. आपापले तंत्र (?) यशस्वीपणे वापरता येणाऱ्यांना शास्त्र अवगत असते, असे म्हणणे अवघड आहे. कारण यात योगायोगाचा भाग फार असतो. आपापल्या उमेदवारीच्या, तपश्चर्येच्या काळात प्रत्येक कलावंत आपापले आडाखे बांधतो. विशिष्ट परिणाम साध्य होण्यासाठी आपल्याला काय काय करावे लागते, त्याचा अंदाज बांधतो आणि या ठोकताळ्यांच्या आधारे त्याची पुढची वाटचाल होत राहाते. यातून हाती लागणाऱ्या वैयक्तिक रसायनास शास्त्रीयदृष्ट्या तंत्र म्हणणेही चुकीचेच आहे. कारण तंत्र हे स्पष्ट करण्याजोगे, नियमावर आधारित आणि सार्वत्रिक असते. वैयक्तिक तंत्र अशी वेगळी तंत्राची एक स्वतंत्र जात मानावयाची ठरविल्यास वेगळे! नाहीतर मात्र या व्यक्तिगत अनुभव कमाईस तंत्र, शास्त्र म्हणून गौरविणे निखालस भाबडेपणाचे आहे. तोडगा आणि विद्या यात जो फरक तोच याही बाबतीत. उच्चारशास्त्र आणि आवाजशास्त्र यातला भेद जरा अधिक स्पष्ट करतो. उच्चाराआधी आवाज येतो हे लक्षात घ्यायला हवे. आवाज निघाल्यानंतर त्याचे विशिष्ट तऱ्हेने shaping करणे म्हणजे उच्चारशास्त्र होय, असे म्हणता येईल. आपण उच्चार शब्दांचा करतो. शब्द हे स्वर आणि व्यंजने यांचे मिळून बनलेले नादाचे पुंजके असतात आणि स्वर प्रथम निघून त्यावर व्यंजने आरूढ होऊन येत असतात. या स्वरांचे उत्पादन नीट करणे, त्यासाठी योग्य त्या स्नायूंची योग्य ती हालचाल करणे आणि अनावश्यक वा विरोधी स्नायूंना शिथिल ठेवणे, इत्यादी घटनांचा आवाजशास्त्रात समावेश होतो. या तऱ्हेने 'स्वर' निर्माण झाल्यानंतर मुख्यतः तोंडातील अवयवांच्या हालचालीने व्यंजनांना त्या स्वरांच्या आधारे उभे करण्यात येते. उच्चारशास्त्र हे व्यंजनांचे

आहे. आवाजशास्त्र हे स्वर, व्यंजन दोन्हींचे आहे. इथे मी उच्चार याचा अर्थ नेहमीपेक्षा थोडा वेगळा केला आहे, याची मला जाणीव आहे. पण हा फरक केल्याने आवाजशास्त्राचा एक भाग म्हणूनच उच्चारशास्त्र अवतरू शकते, हे लक्षात येणे सोपे होईलसे वाटते. उच्चार हा व्यंजनाचा आणि स्वराचे ते उत्पादन, असे म्हणण्यात दोन गोष्टी ठळकपणे पुढे मांडावयाच्या आहेत. पहिली अशी की, शब्दोच्चारात स्वर प्रथम सिद्ध करावा लागत असतो आणि मग त्यासह येणारे व्यंजन, आणि तसे पाहाता केवळ व्यंजन हे भाषेत इतक्या कमी वेळा निखळ स्वरूपात येते की, फक्त व्यंजनाचा उच्चार ही एक सैद्धान्तिक शक्यता मानण्यापलीकडे फारसे पुढे जाता येत नाही. मानवी आवाजात केवळ व्यंजन अवतरले, तर ती नादाची नैसर्गिक अवस्था वाटत नाही आणि म्हणून अशा केवळ व्यंजन उच्चारणाबरोबर मानवी जीवनातील अर्थपूर्ण वा बहुसंख्य घटना संबंधित झालेल्या दिसत नाहीत. उच्चारण म्हणजे वाणीच्या साहाय्याने प्रगट होणारी शब्दक्रिया, तर उत्पादन म्हणजे या उच्चारणास मूलभूत असणारी स्वरावतरणक्रिया, असा हा फरक झाला. आवाजाचा उपयोग आविष्कारासाठी किंवा दुसऱ्याशी संपर्क साधण्यासाठी करावयाचा, हे ठरताच (म्हणजे एक मानसशास्त्रीय निर्णय होताच) घडणारी, ध्वनिचा अवतार घडविण्याच्या हेतूने केली जाणारी पहिली महत्त्वाची शरीरशास्त्रीय क्रिया म्हणजे स्वराचे उत्पादन होय. आणि या दृष्टीने पाहाता या क्रियेचे निर्देशन वेगळ्या संज्ञेने करणे हे आवश्यकच होय.

अशा या मूलभूत स्वरोत्पादनक्रियेकडे लक्ष न देता तोंडाच्या अवयवांवर विसंबून भाषणक्रियेचा अभ्यास करणारा नट पहिलीचा अभ्यास न करता एकदम दुसरीत जाऊन बसू पाहातो. यामुळे भाषणात अक्षरे चावत असल्यासारखी तोंडाची हालचाल तरी येते किंवा आवाज एकेरी येतो. आवाज एकेरी वाटू नये म्हणून नट त्याला loud करतो आणि त्यामुळे आवाजाची संपन्नता, गोलाई तो गमावून बसतो. प्रत्येक भाषेचे उच्चारशास्त्र वेगळे असते. पण सर्वांना आवाजशास्त्र एकच असते. उच्चारशास्त्र वेगवेगळे, कारण प्रत्येक भाषेत उपयोगात आणले जाणारे ध्वनी निरनिराळे असतात. पण कोणत्याही भाषिकाला आवाजशास्त्र तेच. कारण ध्वनी उच्चारणाआधी आवाज कसा काढावा हा प्रश्न उद्भवतो आणि दुसरे म्हणजे मानवी शरीराची शरीरशास्त्रीय सर्वसामान्य रचना सर्वत्र सारखी असते. विशिष्ट कार्यासाठी सर्वत्र विशिष्ट अवयवांचाच उपयोग व्हावा, असा कार्य आणि कर्ताअवयव यांचा संबंध असतो. आवाजाच्या उत्पादनासाठी विशिष्ट अवयव आणि स्नायू यांचा विशिष्ट तऱ्हेने उपयोग करावा, असे सांगणारे आवाजशास्त्र सर्वत्र समान आढळणाऱ्या मानवी शरीररचनेवर आधारित असल्याने आवाजाचा उपयोग करू इच्छिणाऱ्या सर्वांनाच लागू होते. आणि याच कारणाने शब्दोच्चारासारख्या दुय्यम शाखेचा अभ्यास करण्याआधी त्यास मूलभूत पायाभूत शास्त्राचा, आवाजशास्त्राचा अभ्यास होणे आवश्यक.